

Полк. Чижевський Г.

КОРОТКА ІСТОРІЯ

3-ї ЗАЛІЗНОЇ СТРІЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ

1919 $\frac{I}{VI}$ 1922 р.

Waldomiro Vorensk

Eletrotecnico

Rua Emboaçava, 108
(Parque da Mooca) - S. Pa

КАЛІШ—1922 р.

Матеріал до військової історії.

Полк. ЧИЖЕВСЬКИЙ Г.

... Часу не гайте, ми повинні мати національно-свідому і добре військово-виховану армію, скovanу залізною дисципліною...

Командір дивізії
Полковник Удовиченко.

(Наказ ч. 3
В-IV 20 р.)

КОРОТКА ІСТОРІЯ

3-ої

ЗАЛІЗНОЇ ДИВІЗІЇ.

1919 $\frac{1}{VI}$ 1922.

КАЛІШ.

Табор інтернованих ч. 10.
1922.

Зміст.

	Стор.
Передмова — — — — — — — — —	3.
Вступ — — — — — — — — —	5.
Част. I. Компанія 1919 р.	
Боротьба з московськ. комуністами —	6.
Полковник Удовиченко — — — — —	8.
3-тя Залізна дивізія — — — — —	19.
Боротьба з московськ. імперіялістами —	21.
Част. II. Зимовий похід — — — — —	24.
3-й Кінний Залізний полк — — — — —	27.
Част. III. Компанія 1920 р.	
2-га Стрілецька дивізія — — — — —	34.
3-тя Залізна дивізія — — — — —	35.
Част. IV. Інтернація — — — — —	51.
Лицарі Залізної дивізії — — — — —	53.
Документи — — — — — — — — —	55.

Передмова.

Випускаючи в люде цей короткий історичний нарис, я мав на думці, в дні святкування трьохрічного ювілею Залізної дивізії, нагадати читачеві в дуже стислій формі історію боротьби Залізної дивізії, відмітити тих лицарів, лицарські вчинки яких оминути не можна і, нарешті, дати історикові матеріал до військової історії.

Наскільки мені в тім пощастило, хай судить читач.

На жаль, з умов технічних нема змоги ілюструвати нарис цей схемами.

Приношу щирю подяку вельможному п. Генералові **УДОВИЧЕНКОВІ ОЛЕКСАНДРОВІ ІВАНОВИЧЕВІ** за допомогу в праці, за виправлення помилок,—особливо стратегичного характеру.

В хінці книжки міщу список лицарів дивізії, що загинули славною смертю за Волю України під час листопадового повстання 1921 року.

Далі додаю видержки з документів, що свідчать про високу бойову працю 3-ої Залізної дивізії.

Праця по складенні навіть короткої історії, за відсутністю документів, особливо за 1919 рік, надзвичайно тяжка, тому цілком зрозуміло, що я допустив багацько помилок, не згадав, може, про багацько лицарських вчинків частин дивізії і окремих осіб, на міг прикрасити твір бойовими епізодами, які-б з'ясували читачеві лицарство частин дивізії в повнім розмірі; допущення всіх зазначених хиб примушує мене звернутися до читача з проханням надсилати до мене різні відомости про лицарські вчинки, про окремі бойові епізоди, про загинувших лицарською смертю старшин і козаків дивізії, щоби я мав змогу в новому виданні певної історії дивізії, що вже готується, зменшити ті хиб до можливого мінімуму. Так само буду дуже

радий і вдячний, коли читач, що знайде якусь помилку, чи неправдиво освітлений епізод, повідомить мене про це.

Дуже жалкую, що з причин політичного характеру я не міг розробити більш детально частину IV, а тому не мав змоги окреслити величезну працю дивізії на Інтернації особічно і в повнім її розмірі.

Полковник Г. Чижевський.

1922 р. 31 травня.

Табор інтернованих ч. 10.

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте...

Т. Шевченко.

ВСТУП.

Три довгих роки минуло, як сформована 3-я дивізія, але й досі ще нема у нас писаної історії цієї славетної частини Армії У.Н.Р., частини, яка за час свого ще короткого існування взяла до двох десятків тисяч полонених різних ворожих армій, яка невмірущою славою покрила себе і Армію нашу, яка святою кровю своїх старшин і козаків залила великі яростори України,—яка на своїм залізнім шляху смерті й слави залишила хрести та могили найкращих своїх лицарів... Тихим мовчанням пам'ятем їх пам'ять...

Автор гадає, що незабаром буде закінчена повна висвітлююча історія Залізної дивізії. Тепер же, в день трьохрічного ювілею дивізії, хочеться короткими рисами накреслити головні етапи боротьби, через які пройшла дивізія за три роки свого життя,—щоби вона стала перед очима високошановного читача у всю височінь своєї, залізом скutoї, слави.

Властиво, це будуть тільки спогади минулих днів, коли в тяжких битвах могутнім ковалем полковником Удовиченком—кувалася Залізна дивізія,—коли вороги і недотепи, іржкою обсідали її, прикладаючи всіх сил, щоби зруйнувати те, що було зроблено командіром дивізії,—полковником Удовиченком, його помішниками старшинами і славетним козацтвом її.

ЧАСТИНА I.

КОМПАНІЯ 1919 РОКУ.

1/VI—5/XII.

○

Боротьба з московськими комуністами.

До першого червня 1919 року Армія У. Н. Р. після довгих, жорстоких и упертих боїв спинилася на фронті від Дністра по річці Збруч, через Гусятин-Волочиськ-Безалія-Ямпіль-Кременець до Брод. На правому крилі Армії по р. Збруч наші частини займали старі австрійські окопи,—бої на цьому крилі затихли і лише під Гусятином були спроби з боку ворога форсувати р. Збруч. На лівому крилі—московські більшовики вели уперті бої і домагалися посузатись на захід, протиснувши нашу армію, в чім їм почасти пощастило.

Запоріжський корпус, що відходив з району Кременчука-Єлисавета через Балту на терен Румунії, в цей час пересовувався під Тернопіль.

Армія західної області У.Н.Р. (Галицька) в той мент під натиском поляків відходила з фронту Красно-Станіславів на схід.

Таким чином 30 травня Армії У.Н.Р. були стиснуті між двома ворогами,—необхідно було вирватись з тих тисків; тому Головне Командування вирішило прориватись на Велику Надніпрянську Україну.

Московські комуністи в той час уже і проти правого крила Надніпрянської Армії готовилися до форсування Збруча—підводили нові частини, переводили реорганізацію іррегулярних частин.

XVI піший загін.

На правому крилі Армії відтинку фронту по Збручу від р. Дністра до м. Гусятина займав XVI піший загін. Комуністи на цьому відтинку мали проти нас 1-й і 2-й бесарабські піші полки, подільський полк, відділ кордонної охорони, кінний відділ 150 шабель, гарматні частини силою в 12-13 гармат.

Загін складався з решток славетної Синьої дивізії—цього першого регулярного Українського відділу; в не менш славетних Чорноморців—менш регулярної частини, але складеної з чудових бойців, вірних та щирих синів України, з Брацлавців та інших решток ще гетьманських формувань, що добровільно стали в лави борців за волю держави нашої; з кінно-горного дивізіону полковника Алмазова—відмінної регулярної частини, не малою славою покритої; з одної батареї Синьої дивізії, що під керівництвом сотника Шури-Бури мала завичку при наступі закопуватись не далі своїх піших лав, а при відвороті залізними грудьми своїми прикривати піхоту; з 3-ої батареї 4-го артилерійського полку Січових Стрільців. Командував загоном отаман Шаповал.

Перший наступ на Кам'янець-Подільський.

21/V 1919 р.

Пригадується запашна весна 1919 року, коли 21 травня XVI загін перейшов Збруч з метою здобути місце Кам'янець-Подільський.

Радісно й весело йшли козакки по рідній землі, і ще на світ не благословилося, як Синій полк, з полковником Вишнівським на чолі, здобув села: Рихту та слобідку Рихтерську (що на лівшляху між Збручем і Кам'янцем), забрав там ворожу батарею, кілька сот полонених, знищивши один з московських полків.

Шлях на Кам'янець був вільний і з міста з жахом

тікали комуністи... Але наше командування загоном не використовувало першого успіху, не використовувало високого пориву козацтва і тим дало змогу ворогові, оправавшись, перейти в контр-атаку, і частини загону, згубивші лід м. Орнівим багатьох забитих і раних (в тим числі забитим славної пам'яті полковника Сидоренка—помішника к-ра Синього полку),примушені були повернутись назад--за Збруч.

Полковник Удовиченко.

3 дивізія.

1/VI 1919 р.

31 травня командування загоном, вже фактично перейменованим в 3 дивізію, прийняв полковник Удовиченко, а на другий день, 1 червня Армія У.Н.Р. перейшла всім фронтом в рішучий наступ.

На 3 дивізію було покладено завдання оволодіти містом Кам'янцем-Подільським; в ніч на 1 червня дивізія форсувала річку Збруч, перетравилась на лівий берег і повела наступ на Кам'янець.

Тут дивізія побачила, що дісталася в міцні, знають й енергійні руки,—що новий командір поведе її тільки до перемоги над ворогом, тільки до слави.

Щоб далі вже не повертатись до цього питання, треба сказати тільки, що там, де найбільше ревіли гармати, де найсильніше стрекотіли кулемети, де смерть просто заирала в очі,—там, в самий критичний мент, коли найдужче наседав ворог, з'являвся польовий штаб дивізії, з полковником Удовиченком на чолі, який самим тільки щирим спокійним виглядом підрадьорював козаків і залізкою рукою, з найменшими втратами, вів до перемоги. В цім була його сила, цим заслужив він немирущу славу і щирю любов всього козацтва.

Склад дивізії приблизно був такий:

Вагнетів — 700	Гармат легких — 8
Шабель — 25	Гаубиць — 4
Кулеметів — 30	Гарматчиків — 350.

Бій за Кам'янець.

2/VІ 1919 р.

Ворог займав досить сильні позиції по р. Жванець від Дністра до м. Ориніно включно, маючи головну позицію по західній околиці Кам'янця (х. Козак, Довжок, Татариска.)

Невеликі сили дивізії примушували шукати у ворога найбільш слабкого місця для удагу по ньому, а тому командування вирішило атакувати в напрямку м. Ориніно-Кам'янець.

Під вечір 1-го червня м. Ориніно було занято, а світом другого дня дивізія, що ще вночі заняла вихідне положення для атаки, повела наступ на х. Козак; ворог не чекав нашої атаки, направленої в його праве крило і полки наші, розгорнувшись в лаву, пішли швидким кроком вперед. Почулися окремі рушничні стріли, далі застрекотіли кулемети, заревіли гармати, перше наші, а потім московські і розпочався перший великий бій 3-ої дивізії з московськими окупантами; за кілька хвилиן залунало гучне „слава“—то наші пішли в багнеті на ворожі шанці... ще хвилини-дві і хут. Козак був занятий. Ворожка артилерія розвинула страшений вогонь по наших лавах, та спинити їх дарма було й мислять... вони річуще й швидко йшли вперед. І вже о 9 годині входили в західну околицю Кам'янця... Ворог панично відходить.

Спробував ворог задержати Синій полк, що віз наступ ліворуч на колійсвий дворець, в той час, як решта дивізії вже зверталася в колбну для вступу в саме місто; та не витримав полк страшного вогню ворожих батарей, зривався з місця і побіг... вперед! Батерії ж наші просто з крелони стали на позиції і примусили тікати ворожу артилерію на Шатаву.

До рух дивізії дісталася значна кількість полонених, до 300 рушниць, 9 кулеметів, а на двірці і на складах Кам'янця москалями залишено було багачько різного військового майна і різної зброї та набоїв.

Радісно зустріло населення дивізію, вийшовши на вулиці з квітами і гучними окликами „слава“. Офіційні ж і неофіційні делегації та представники вийшли далеко за місто на зустріч своєму війську. Та провокаційні елементи, бажаючи викликати жидівський погром, відкрили з вікон та дахів будинків рушничний вогонь по проходячих через місто частинах дивізії, але козацтво не пішло на ту провокацію, а командування не піддалося паніці і рішуче задушило нечисту спробу до погромного виступу низів населення і залишувшихся в місті комуністів. Жидівське населення зрозуміло антипогромні настрої козацтва і вдячні жидівська громада збрала для козаків хліба, білизни, одягу.

Недопущення погрому в Кам'янці відповідно вплинуло на жидівське населення всього Поділля, і тому вочі й на далі, при всіх походах дивізії, зустрічала її хлібоміллю, твердо віруючи, що Укр. Армія, репрезентована 3-ю дивізією, являється оборонцем кожного громадянина України, незалежно від його національності.

Бій за м. Шатаву.

19 $\frac{4-5}{VI}$ 19 р.

Надзвичайно вигідну позицію тримаючи московські комуністи перед Шатавою по Гуменецькій горі, вкритій лісом.

Віруючи в свою силу, дивізія, підкрплена Кам'янецькими добровільцями (переважно учнями, в загальній кількості до 500 чоловік) сміло повела наступ двома юпомами:—просто по великому шляху направлений був Чорноморський полк, а Синій полк і 3 курінь пішли і обхід через села: Безносівці, Сударниківці, Колубаївці.

Два дні тривав жорстокий бій з ворогом, що встиг підвести свої резерви, та, не дивлячись на численні контратаки, большевики знов були побиті і знову, залишаюч

занених, забити: і полонених, вимушені були тікати на Дунаєвці.

Успіх бою вирішила обхідна колона, що вийшла на ліве крило ворога, а Синя батарея під керівництвом ютн. Шури-Бури—виїжаючи раз-у-раз на відкриті позиції, била і гнала його картечним вогнем, і, підійшовши під саме м. Шатаву, знов таки з відкритої позиції, збила ворожу батарею, підбивши гармати і вивівши з ладу обслугу.

В цім бою до звичайних трофеїв прибавився ворожий бронепотяг, що пробував збити наше ліве крило, але, обійдений піхотою, яка перерівнала колею, вимушений був здатись, а за годину уже з нашою облогою пішов в напрямку на Ярможинці—Проскурів.

Дунаєвці, Міньківці, м. Нова-Ушиця.

Пробував було горог затримати рух дивізії на шляху з Дунаєвць на Нову-Ушицю через м. Міньківці і далі під містом Новою Ушицею, та знову таки не витримав сил лав дивізії, не витримав її влучного артилерійського вогню і, більшг сильно упершись під с.мою Новою-Ушицею, вимушений був, хоть і підпертий знов новими частинами, залишити сильні свої позиції і тікати далі, бо й 3 дивізія збільшилася в Дунаєвцях Гусятинським підвідділом, що підійшов з полковником Шандруком на чолі і нараховував в своєму складі 600 багнетів, 40 кулеметів і одну 4-х гарматну батарею. Славною атакою цього підвідділа, в склад якого—до речі—входив Буковинській курінь під командуванням сотника Цінсера, Нова-Ушиця 9 червня була взята і амуніційні залиши дивізії значно поповнилися на рахунок захоплених там 23.000 гарматних набоїв, до 300.000 набоїв рушничних, 300 рушниць, 18 кулеметів. І знов при переході через м. Міньківці і Нову-Ушицю жидівське населення радо вітало дивізію, висилаючи на зустріч делегації з торою і хлібом та сіллю, і передаючи до розпорядимости командіра дивізії значну кількість харчів для козаків і для коней, бо знав таки, не дивлячись на окремі випадки грабжів жидівських будинків, воно бачило, що як командний склад

так і гуща козацтва, всіма засобами, не зупиняючись перед розстрілами, бореться з тим сумним явищем і нищить грабіжників.

Бій за м. Муровані-Курилівці.

10/VI 1919 р.

Жах нагнала дивізія на ворога, і він тікає, не спиняючись навіть на такій вигідній позиції, як р. Жван, що пробігає, сама будучи невеликою, глибоким яром, і тільки під містечком Муровані-Курилівці знов пробує дати опір.

Цілий день тягся завязаний бій, наслідком якого москалі, обійдені справа курінем 9-го полку (Гусятинський підрідділ), а зліва Чорноморцями, були оточені в районі сел Тетярська і Курашівці і після жорстоко-крідавого бою, що скінчився тільки о 2 годині ночі, були майже всі знищені; самих забитих залишилося де-нільки сот чоловік.

Так, за дев'ять днів дивізія, пройшовши з боєм 156 перет, знищила подільську групу ворога, що нараховувала в своєму складі 3000—3500 багнетів при 16 гарматах, 70 кулеметах і 150 шаблях. Правда, ворог не покинув ні одної гармати, але в останньому бою з його боку брала участь тільки 4—6 гармат, решта були поховані в учиним вогнем нашої артилерії.

Могилів відрізаний.

В ту ж ніч передові частини дивізії дійшли до ст. Котюжани, що на колії Жмеринка-Могилів. Таким чином Могилів залишається відрізаним, і комуністи не мали змоги вивезти звідти ні великих склепів різного військового майна, ні бронепотяга, що оперував в районі Котюжани-Могилів. Але дивізія пішла далеко спереду інших частин Армії. В той час 2 дивізія—Запорізьська Січ вела бій за Ялтушків і відходила назад під натиском ворога, і ліве крило 3 дивізії було весь час під загрозою його.

Тому не встигли ще зморені частини дивізії стати

на відпочинок, як одержано було наказу—негайно повернутись усією дивізією до Нової-Ушиці, і повести авідти наступ через Заміхів на Ялтушків.

Заміхів-Ялтушків.

Виконуючи наказ, дивізія о 3-ій годині ранку стала на марш і, зробивши ночний 40-каверстовий перехід в район Заміхова, Нової-Ушиці, зразу ж повела наступ через с. Гулі на Ялтушків.

Тільки появлення проти Ялтушкова частин 3-ої дивізії примусило ворога залишити його і відскокнути аж за м. Бар.

Копай-Город, Мар'янівка.

11/VI 1919 р.

Все ж таки ворог не дремав і, маючи ще немало резервів, в той час, коли дивізія йшла на Ялтушків, новими частинами атакував її з боку с.с. Конишів, Михайлівці. Довелось вести бій на два фронти, і, одночасно з акцією Синього полку проти Ялтушкова, атакувати ворога в зазначеному напрямку. Щоби не повертатися знов на Катюжані і не шукати там ворога, вирішено було бити ті ворожі частини, що підійшли з Копай-Города.

Операція ця цілком вдалася і 13 черв. я місто і ст. Копай-Город були захоплені і знов колія Жмерника-Могилів була перетята, Могилів був відрізаний від своєї бази—ст. Жмеринка.

Тут, недалеко від Копай-Города, в с. Мар'янівці дивізія стала на відпочинок, який був використаний для остаточного сформування дивізії, яка в своєму стані складалася тепер з слідуючих частин:

1. 7-й Синій полк 400 багнетів—полковник Вишнівський.
2. 8-й Чорноморський полк 600 багнетів—полковник Царенко.

3. 9-й Стрільцький полк, в склад якого ввійшов Буквинський курінь—900 багнетів—полковник Шандрук.
4. 3-тя Артилерійська бригада 12 гармат і 4 гаубиці—полковник Чижевський.
5. Кінний Лубенський полк, що згодом відійшов від дивізії в розпорядження Штабу Армії.
6. Інженерний курінь—полковник Харченко.
7. Типові установи—полковник Стефанів.

Після двох діб відпочинку було вирішено залишити один полк для охорони участку м.м. Бар, Колай-Город і далі на південь, а з рештою дивізії вирушити на Могилів.

Та ворог, довідавшись про перегрупувку, знову маючи до своєї розпорядимости свіжі резерви, перейшов в рішучий наступ і несподіваним наскоком захопив м. Колай-Город.

Але-ж тог-ж таки дня, людськими зусиллям всіх частин дивізії, він був не тільки вибитий з Колай-Города, а і цілковито розбитий, дорого заплативши за експеримент. В цьому бою визначну роль відіграв славетний Буквинський курінь 9-го Стрільцького полку під керівництвом сотника Ціцера.

Шаргород—Могилів.

Ранком другого дня дивізія повела дальший наступ двома колонами: лівою—7-й Синій і 8-й Чорноморський полки на м. Шаргород; правою—9-й Стрільцький полк з полковником Шандруком на чолі на м. Могилів, які пункти після досить сильних боїв були захоплені, при чому в Могилеві було захоплено 11 гармат, бронепотяг і артилерійський склеп з ріжним майном; з одинадцяти гармат 5 було взято з бою на позиції, а решта покинуті більшовиками в Могилівських ярах.

Населення Могилева надзвичайно радісно зустріло 9-й полк і на весь час перебування його в Могилеві взяло на себе харчування козаків і отаршин.

Джурин—Рахни.

В перших числах липня дивізія вийшла на смугу м. Джурин—м. Ямпіль, а дівим своїм крилом на залізницю Жмеринка—Валнярка—Балта—Одеса і, захопивши Синім полком ст. і село Рахни, перетяла цю важливу стратегичну колею в 40 верстах на південь від ст. Жмеринка. Звідти вона випустила в запілля ворогові на Тульчик—ст. Христинівка партизанський відділ отамана Павловського.

В той час, як дивізія билася під Рахнями, одержано було відомости про спішний відворот всього лівого крила Армії, про захоплення москалями Проскурова, м. Нової-Ушиці, Ярмолинець і про наближення ворога до м. Дунаєвці з ліночі. Зв'язок зі Штабом Армії був перерваний і дивізія залишилася відтятою від решти нашої Армії і свого запілля.

Але командний склад, не дивлячись на таку грізну ситуацію, не піддався жахливим настроям, а, навпаки, дав наказ про дальший рух вперед з метою захопити ст. Валнярку—цей важливий стратегичний вузол московськ. армії,— і тим полекшити становище Проскурівської групи наших військ, а також припинити перевозку на Проскурів з Одеси і Уманя—Христинівки ворожих військ і відвернути їх на себе.

Підхід до ст. Валнярка, Томашпіль, Комар-Город, Нислицьке.

Ворог займав проти дивізії досить широкий фронт (50—55 в.) від с. Юрківки, що біля ст. Рахни, через м. Томашпіль до с. Борівки, що на північний захід від м. Могилева і на північ від Ямпоя на Дністрі. Весь час досить умілими маневрами, впертостю і, головним чином, переважною кількістю він затримував наш наступ. Сили москалів доходили до 8 000 піхоти, 500 шабель, 16—18 гармат і 3 бронепотяги-черепашки, збудовані по останньому

слову військової техніки.

Для виконання наміченої операції 7-й Синій полк почав наступ через с. Юрківці вздовж залізничної колії на ст. Вапнярку; 8-й Чорноморський полк через м. Томашпіль, Комар-Город—теж на ст. Вапнярку.

9-й Стрілецький полк в той час вирушав з м. Молева і через м. Борівку, виділивши одні курінь для прикриття лівого крила з боку Жмеринки, звідки ворог провадив акцію, маршував на м. Томашпіль.

Наступ провадився весь час з надзвичайно тяжкими боями; кожний крок доводилося брати силою, але в перший же день дивізія мала значний успіх,—розбила полк матросів на відтинку с.с. Юрківка—Звізданівка, де Синім полком і курінем Чорноморців було взято декілька сот полонених і одна батарея (2 гармати), яка зараз же була повернута проти ворога, при чому за відсутності гарматчиків—до гармат став Штаб 3 арт. бригади і негайно відкрив вогонь по ворогові.

Великий через міру розтягнутий в силу необхідности фронт дивізії в перше примусив кожному полкові дати окреме завдання, і тут виявилися великий досвід з боку старшинського складу і навіть козаків, уміння розбиратися в найбільш заплутаній ситуації, уміння маневрувати.

Синій полк, розбивши матросів, провадив надзвичайно вперті бої з пішими частинами ворога, що підтримувалися на своєму правому крилі двома черепахами-бронепотягами, посуваючись вперед в напрямку на Вапнярку. Тут головна праця по боротьбі з бронепотягами випала на долю 1-й батареї 7 арт. полку, і знов славетній сотник Шура-Бура, виявив надзвичайне лицарство і уміння керувати батареєю.

Чорноморський полк, захопивши Томашпіль, веде наступ на Комар-Город, с. Отченашівку, і тут, на широких Копай-Городських ланах, виявив велике лицарство, загубивши багатько своїх славетних бойців, але нанеши ворогові ще більші втрати. М. Комар-Город і с. Отченашівка не раз переходили з рук в руки; сутички доходили до багнетів і в решті-решт нерозможними залишилися Чорноморці, але якою страшною ціною?! Ворог звільча-жорстоко поводився

з нашими раненими, що відставалися до його рук, так були замордовані тяжко поранені підполк. Озелицький, сотник Іванів і пор. Дяківський, яким комуністи повикручували руки і ноги, а врешті й голови. Ввагалі-ж в цьому бою Чорноморський полк згубив забитими 23 старшини, 60 козаків і вдвоє більше раненими.

— Слава Вам, незабутні лицарі визволення Батьківщини!

Слава вічна командірові Чорноморського полку полковникові Царенкові.

Страшенно зморені полки довелося відвести назад, щоби на де-кільки днів відірватись від ворога, відпочити і привести до ладу найбільш потерпівші частини

7-миденний бій за ст. Валнярку.

Твердо розуміючи велике військове значіння ст. Валнярки, москалі-комуністи, зібравши всі свої найкращі сили з півдня України, кинули їх на захист Валнярки.

Наприкінці липня, після короткого відпочинку, з підходом 9 Стрілецького полку дивізія знов почала наступ і атакувала станицю Валнярку.

На протязі цілого тижня дивізія витримувала скажені контр-атаки ворога, значно переважаючою її своєю кількістю. Проти неї були сконцентровані взірці, чудово екіпіровані і ще краще озброєні частини, складені виключно з партійних комуністів: Одеська чревайка, учебний батальон, відділ Мишки Японця, полк матросів і полк Леніна (два останні, кожний зокрема, мали в своєму складі більш багнетів, ніж вся 3-тя дивізія), 14 та 17 кінні дивізіони, свіже поповнені і перефермовані в номерні два бесарабські полки і відділ Котовського.

Ворога підтримувало 3 бронепотяги-черепашки і до 20 гармат, в тим числі 4 гаубиці і одна далекобійна гармата. Не раз сходилися лави до багнетного бою, не раз Валнярка переходила з рук до рук,—та врешті москалі були розбиті і ст. Валнярка, устелена ворожими і нашими трупами, злидилася закріплюю в руках 3-ої дивізії.

Цією перемогою дивізії боротьба за стацію не закінчилася, хоч і коштувала дивізії надзвичайно дорого, зменшивши склад її на де-кільки сот чоловік, зате збільшилась сила артилерії ще на одну батарею, відбиту у ворога.

Захоплення 3-ою дивізією стації Вапнярки відразу-ж відбилосся на загальному становищі нашої армії бо москалі на Жмеринському та Проскурівському напрямках зменшили свою упертість і армія У.Н.Р. рушила з повним успіхом вперед на Київ

Бой в районі ст.ст.: Рудниця, Попелюхи, м. Пісчанка, с.с. Безштаньків, Гонорівка, Студене, Дмитрашівка.

Захоплення українською армією с. Жмеринка і дальший рух її на схід до Київа примусив Вапнярську (південну) групу московських комуністів, відтату від лівобічної України девікинською армією, шукати виходу на північ, щоби з'єднатися зі своєю північною групою.

Але на шляху стояла 3 дивізія, обсталеві груди якої після двохтижневих надзвичайно впертих і кривавих боїв знову розбилися, здавалося, непереможні сили комуністів.

Страшенні втрати потерпіла дивізія в тих жорстоких боях: смертельно поранений полковник Царенко, славної пам'яті командір 8-го Чорноморського полку; тяжко поранені командір 7-го Синього полку полковник Вишнівський і потім заступник його полковник Магероцький. Забита молода ще дівчина М. Харченко—лікарка 7-го Синього полку, який полк, до речі, був охоплений комуністами з усіх боків, але з честю прорвався через охоплююче його коло і приєднався до дивізії.

Був надзвичайно тяжкий мент і на відгинку 9-го полку, коля москалі провалили наш фронт і кіннота їхня вийшла на батареї, але 3 бат. 8-го арт. полку під командою соти Зарицького лицарськи зустріла нелетівшу на ній кінноту Козовського і влучним, спокійним, але скорим картечним вогнем примусила її тікати, залишивши навкру-

ги батареї забитими і раненими майже половину свого людського і кінського складу, 9-й же полк в цей мент був виведений з бою полковником Чмілем.

За браком місця нема змоги тут в короткім нарисі відмітити всіх тих лицарів, чії вчинки і славетна смерть виказували лицарську вдачу і палку любов до Рідного Краю... Всі билися один краще другого, всі помірали лицарськи за Волю України.—бо вся дивізія стояла міцно, і свято виконувала обов'язки свої перед народом, перед Батьківщиною своєю; вся дивізія несла свої голови, лила гарячу кров за визволення України...

Ворог був цілковито розбитий; величезні трофеї дісталися до рук дивізії: 3 цілих і 2 зіпсованих бронелютиги, сім набоїв, цілі ешелони військового майна.

3-тя Залізна дивізія.

За лицарство, за високу боездібність, надзвичайну стійкість, витривалість дивізії, за абсолютну відсутність паничних настроїв та щиру любов до Рідного Краю, що вона виявила за перші два місяці свого життя, 3 дивізії була надана назва „Залізна“.

Телеграма Командарма, повідомляючи про це, була одержана як раз під час тільки-що описаних боїв і, прочитана козакам, віднесла дух частин на недосягаему височинь. Зміст її був такий:

„Полковникові УДОВИЧЕНКОВІ.

Повідомляю, що за високу боездібність і витривалість, за надзвичайне лицарство 3-ої дивізії їй надана назва „Залізна“. Іменем Командарма вітаю Залізну дивізію і зичу їй дальшої бойової слави.

Нач. штабу армії, полковник Тютюник“.

І з більшим ще завзяттям, ще з більшою самопожертвою йшли Залізна стрілячі на ворога і гнали його, адавалося, численно непереможи лави, поперед себе.

Умань.

Злоганяючи обози та окремі невеличкі недобитки ще так недавно сильної московської південної групи, зміцнена 11-ю галицькою бригадою дивізія дійшла до Уманя, де вже ворога зовсім не стало.

Через де-кільки день дивізія була відведена в армейський резерв у м. Гайсин.

Гайсин.

19 $\frac{10-24}{IX}$ 19 р.

Не дивлячись на вихід зі складу дивізії деяких частин, як артилерійський дивізіон полковника Алмазова, кадрів Брацлавського полку, що під керуванням хороброго полковника Кривдина творили один з курнів 8-го Чорноморського полку і були виділені для формування окремого полку, кінного Лубенського полку, не дивлячись на страшні втрати, що понесла Залізна дивізія в кривавих стоде-них боях,—вона прийшла в Гайсин у складі далеко більшим, ніж мала 1-го червня при переході Збруча. Вагнетів більш 2000, шабель 100, кулеметів 120, гармат польових 22, гаубиць 8.

Боротьба з чорними московськими імперіялистами.

Після короткого відпочинку в армійському резерві Залізна дивізія знову була кинута на фронт, але вже проти нового ворога—московської денікинської армії.

І знову дивізія міцно тримає в своїх залізних руках жовто-блакитний стяг, гонючи поперед себе чорних імперіялістів, розбиваючи полки за полками в районі м. Тростянець-Вершадь-Генрихівка, де в першій же сутичці була розбита 5 дивізія генерала Розеншільд-Пауліна. Треба сказати, що в цей тяжкий час початку нової боротьби з новим ворогом, коли не мало було елементів в армії, які або лягалися і не знали ще з ким їм іти, або одверто зраджували і переходили до ворога, Залізна дивізія дала всього 5 чоловік перекінчиків-зрадників, решта-ж чесно продовжувала боротьбу з ворогом України, не дивлячись на те—звідки він іде: чи справа чи зліва.

В цей час ворог напосідав на частини української армії, що оперували в районі м. Тульчин і тому Залізна дивізія спішно була перекинута на той загрожуючий відтинок і зразу-ж повела наступ на Тульчин-одною копною, і на село Клебань—другою, змінивши в цих напрямках відступаючі частини 2-ої Волинської дивізії.

Тульчин-Клебань.

Загибель 9-го Стрілецького полку 17 листопада 1919 р.

Цілком успішно і планомірно розвивався наступ на Тульчин, який в першій-же день мав бути здобутий. Але Залізна дивізія одержала неправдиві відомості про ворога: по дівчі поданим інформаціям с. Клебань було зайняте ніби-то одним з українських кінних полків;

через те 9-й Стрілецький полк увійшов в село, гадаючи що там свої, без мир охорони, і примушений був прийняти бій на вулицях села в невіддних для себе умовах, при тім з далеко переважаючими його двома денкінськими полками.

Як леви билися козаки, та сила переломила залізо, і полк, після кількигодинною лютого бою, загинув майже весь, полігши трупом по вулицях, та городах Клебані разом зі своїм командіром-полковником Ятушенком, який не був забитий, але оточений ворогом не хотів дістатися живим до його рук,—вистрілявши всі набої, встанню кулю зберіг для себе і лицарськи чесно поліг рядом зі своїми козаками. Тільки де-кільки десятків козаків та старшин того славетнього попку з полковником Чмілем на чолі прорвались з бою живими і через де-кільки днів приєднались до дивізії.

Страшна та була втрата,—тим паче, що резерви уже не було,—і довелося не тільки припинити наступ на Тульчин, а навіть відтягтися трохи назад.

А другого дня, 18 листопаду, раптом прийшла холода на осінь з снігом і дощем, і все наша армія почала відходити... Залізна дивізія під час того відвороту завязла боронила кожний ступінь рідної землі.

Велика руїна армії.

Не збройна перемога ворога, а холодна осінь з дощем і снігом, та наші центральні постачанські установи і байдужість громадянських установ, що своєчасно не подбали про одяг для армії,—примусили голе й необуте військо наше, а разом з ним і Залізну дивізію здавати позиції ворогові.

На смерть замерзали козаки в лавах. Залізні стрільці плакали від нечуваних страждань і не могли задубілими руками набити рушницю...

Майбутній історик вивольної боротьби колись знайде винуватців тієї катастрофи, тієї великої руїни армії,—які за рахунок обтертих та голних козаків придбали собі

роскішні віли за межами України і „відпочивають“ тепер від тої „державної праці“, що дала мільйонм народних грошей до тих нечистих рук.

Нам відомо, що ще тоді, в 1919 році, за кордоном було закуплено багацько висококоштовного для війська майна—одягу й ліків... Та те майно й по цей час по „невідомих причинах“ лежить у Марселі і проживається де ким з державних мужів та п. п. кооператорів, які зараз, коли армія сидить в тяжкій інтернації, а уряд УНР. не має грошей навіть для представництва, по доходлячих до нас відомостях, ведуть переговори з найдітійшими зорегами Народу Українського—московськими комуністами про передачу їм того майна. (Певно за гроші?)

Поруч з мокрою осінню, при відсутности одягу, прийшла страшна пошесть тифу, яка виносила зі складу Залізної дивізії десятки, навіть сотні борців. Не поминула страшна хвороба й командіра дивізії,—полковника Удовиченка. Тяжко засмутилося залізне стрілецтво, бо, крім ширшої любови до свого командіра, бачило й розуміло, що з того дня дивізія фактично всталася без голови..

Через Вендичани, Нову-Ушицю, Дунаєвіч, по старому шляху „смерти й слави“ на Чорний Острів, Миколаїв дивізія йшла на Любар Волинської губ., в районі якого мала скупчитися вся армія У.Н.Р.

Тяжкий то був відворот: хорі замерзали на фірах; старшини накладали на себе руки, стріляючись з розпуки,—бачучи, як гине та, дійсно досі залізна, організація,—на яку покладено було стільки сил і енергії,—як мруть її сини-козаци.. Тільки той, хто сам пережив ті страшні дні, може уявити собі той страшний малюнок відходу, який у учасників на все життя залишиться перед очима..

Рештки всіх частин Залізної дивізії, крім 9-го Стр. полку, дійшли до Любара в останні дні місяця листопада; рештки-ж 9-го полку разом з полк. Чмілем були взяті поляками до полону в районі Староконстантинніва і пішли до інтернації, звідки вийшли в печатку 20 р. в складі 6-ої Стрілецької дивізії.

Любар.

Нема змоги говорити тут про всі Любарські події, про зраду отаманів Волоха, Божка, Данченка, про ограбування ними державної скарбниці; треба сказати тільки, що при бажанні і умінні, можна було-б у свій час повалити і обезвредити тих зрадників-бандитів; але, дякуючи легкодухости ле-кого з наших керівників, того не було зроблено своєчасно.

В Любарі був призначений новий командір дивізії-полковник Трутенко, на чолі з яким Залізна дивізія разом зо всією армією У.Н.Р. вирушила 6-го грудня 1919 року з м. Любара і пішла в запілля, ворогів шукати исвих шляхів боротьби за визволення України.

ЧАСТИНА II.

ЗІМОВИЙ ПОХІД.

19 $\frac{6}{XII}$ 19 р.— 19 $\frac{6}{V}$ 20 р.

3-я Залізна дивізія.

При виході з Любара З а л і з н а д и в і з і я мала в своєму складі 1500 чоловік старшин та козаків при 10 гарматах, 50 кулеметах та 120 шаблях; правда, майже половина тих людей везлася на фірах хорими, але покинути їх не було де

В перші два тижні Залізна дивізія ніяких сутичок з ворогом не мала, бо йшла вперед без жадного відпочинку; йшла, вибираючи найглухіші шляхи, щоб обминути зустрічі з ворогом; йшла, не дивлячись на морози вкупі з болотом, на дощі вкупі з снігом. Коні, й ті не витримували такого шаленого маршу і трулом своїм застиляли шляхи.

Як блдскавка з ясного неба, впале армія У.Н.Р. на заплля ворога, і захитався денікинський фронт—почалася страшна паніка.

„Разбітая нами українская армія несподівано появилася в нашем тилу“—писали денікинські чорні круки, поспішно тікаючи на південь.

Липовець.

Перша сутичка з ворогом Залізної дивізії, разом з Київською, виникла 14 грудня за місто Липовець на Київщині, яке утримувалося досить значною денікинською залогою. Бій скінчився повною перемогою над добровільцями, при чому було здобуто багатько різного військового майна. В бійці цій брала участь не вся Залізна дивізія, а лиш її кіннота під керуванням полковника Яворського.

Животів.

19 $\frac{18-26}{XII}$ 19 р.

18 грудня Залізної дивізії розташувалася в м. Животові, де Командуючим армією було наказано приступити до заготовки зимнього одягу, переформувати обози і взагалі підготуватись до тяжкої зимової компанії.

В цей час денікинська армія поспішно відходила на південь, і Волчанський кінний відділ генерала Шкури, по відомостях, що малися в штабі армії, тримав шлях через Животів.

Розгром дивізії під Животовим.

26/XII 1919 р.

Командуючий армією генерал Омелянович-Павленко, маючи певні відомости про силу того відділу і знаючи, що з ними не зможе справитися Залізна дивізія, а ніч з

25 на 26 грудня тричі надсилав інформуючі накази, в яким категорично наказував до 4-х годин ранку 26 грудня залишити м. Животів, щоби дати шлях тому, занадто сильному відділові, що насувався з північного сходу.

Але наказ той виконаний не був, і тільки о 12 годині 26 грудня дивізія вирушила з м. Животова в напрямку на південний схід, без мір охорони—навіть з небезпечного лівого крила—з боку Тетієва; наслідком того денікинська кіннота атакувала колону головних сил цілком несподівано, і наші не мали часу не тільки розгорнутись в бойовий порядок, а й прийняти ту атаку. Піхота уперто боронилася і в більшості була перубана і дісталася до подолу разом з всіма обозами, кулеметами та артилерією.

Лише кінна сотня під керуванням сотника Шульги вийшла цілою, бо не брала участі в бою, будучи в авангарді дивізії; так само більш-менш благополучно вийшов з бою Чорноморський полк, що був в ар'єргарді; правда, обози з майном і хорими обох цих частин погибли.

Тим часом друга частина чорної зграї денікинських бандитів жорстоко розправлялася з нашими хорими старшинами та козаками,—забиваючи тих нещасних, немаючих змоги ні тікати ні боронитись,—знущаючись над старшинськими жінками...

Вся колона головних сил була знищена і лише частина штабу дивізії та штаб 3-ої артилерійської бригади, що пішли в контр-атаку, будучи на конях, дали змогу втікти командірові дивізії полк. Трутенкові і новеликій кількості старшин та козаків; видірвавшись потім від ворога, вони з'єдналися з кінною сотнею і Чорноморцями.

Так, завдяки невиконанню наказу і маршу без мір охорони, загинула **З а л і з н а д и в і з і я**, і, здавалося, вже не воскресне.

м. Покотилово.

3-й Кінний Залізний полк.

7/І 1920 р.

Через де-кільки день в Покотиліві, що на північ від Голти, зібралось коло 200 чоловіка старшин та козаків —недобитків Залізної дивізії. Вирішено було дивізію розформувати і перетворити її в „Окремий кінний 3-ї Залізної полковника Удовиченка дивізії полк“, або коротче: „3-й Залізний полк“, про що я просилося Командарма. По наказу останнього командиром полку був призначений полковник Стефанів, а помішниками його полковники Чижевський і Вишнівський. Пізніше полковник Стефанів захворів, і полк прийав полковник Чижевський.

Полк складався з п'яти сотень, що носили назви відповідно частиням Залізної дивізії:

- 1-ша сотня Синя—сотник Запоріжченко,
Репій, 20 шабель.
- 2 — — — — Чорноморська—сотник Любимець
—40 шабель.
- 3 — — — — Стріпецька—сотник Шулґа — 50
шабель.
- 4 — — — — Гарматна—сотник Чижевський
—30 шабель.
- 5 — — — — Кулеметна—сотник Шура-Бура
—4 кул. на тачанках.

Залізний кінний полк за час всього зимового походу чесно ніс прапор своєї дивізії і счоронив всі її славні бойові традиції, що не раз показав у великих і малих боях з ворогами.

Знов таки, за браком місця, не будемо спинятися на дрібних бойових епізодах, а нагадаємо тільки про визначніші події й бої.

м. Глодоси.

В початку січня 1920 року полк вирушив з містечка Покотилова і через стачію Троянка і містечко Добрянка перейшов в с. Стеньковата, звідки нічною атакою здобув м. Глодоси і знищив в ньому денікинську залогоу, силою в 150—200 чоловіка.

Тут селяне вже цілком свідчували самій ідеї української державности, скрізь по селах були переведені чисто військові організації, які, чим тільки могли, допомагали нам; нігде не було балачок про те, що нема фір, нема коней під піхоту,—запитували лише—коли, скільки підвід і куди. Не було випадку, щоб відмовилися дати самого надійного проводника, що в глузу ніч проводив полк нікому невідомими шляхами, через степи та яр, і підводив його з того боку до ворога, звідки найменш той міг сподіватися нас.

Олексіївка.

Так, в темну ніч полк, разом з Запорізьською дивізією, непомітно для ворога перейшов залізну колію Ново-Миргород-Ново-Українка, що охоронялася денікинцями, біля м. Мала-Виска, і світом атакував денікинську гвардію в с. Олексіївка, при цьому Семенівський полк цілком був знищений, і багачко ріжного військового добра—коней, амуніції, зброї, набоїв попало до наших рук.

Арсенівка.

Не встиг Залізний полк розташуватися в сусіднім з Олексіївкою селі Арсенівка, як уже большевики атакували його силою в 400—500 чоловіка піхоти. Полк вийшов за село, розвернувся в лаву і пішов у контр-атаку, при чім загнав комуністів у багно, з якого тільки частина піхоти вибралася на сухо.

Воладимировка.

При дальшому маршові на схід, в с. Воладимировка полк здибався з партизанським відділом отамана Гулого-Гуленка, який увійшов у склад Запоріжської дивізії. В цей час був згублений зв'язок з Запоріжцями, тому полк пішов на південь, щоби розшукати і зв'язатись з ними Але, одержавши відомости, що Запоріжська дивізія прийшла на північ, полк знову повернув через м. Цибулів в напрямку на Чигирин-Черкаси, в районі яких мускла скупчитись вся армія для переходу через Дніпро на Лівобережжя.

Янич.

Відомо було, що в цьому районі оперують сильні повстанські, цілком левні, Українські відділи Чучупаки і Коцура. Тому полк посланий був в село Янич під Чигирином, щоби зв'язатись з повстанцем Коцуром. Цілком добре, з повною прихильністю зустріли яничівські повстанці (кільки сот чоловік при багатьох кулеметах) квартир'єра розвідників, що були послані полком, тому цілком спокійно увійшов полк у село і розташувався. Та за півгодини уже виявилось, що хоч то і повстанці, та не наші, — що то повстанці проти всіх, кого можна ограбувати, з кого можна пожитись. Був виданий наказ сотням негайно вилізати з села; та штаб полку разом з одною сотнею затримався, чекаючи кулеметної сотні, він був охоплений кругом і взятий в полон.

Людам пощастило визволитись, та коні і зброя залишилися у тих бандитів,—бо дійсно то були бандити, що грабували не тільки ріжні частани, а й сусідні села.

Переправа через Дніпро.

Серед білого дня 24 лютого 1920 року полк переправився льодом через Дніпро і спинився в селі Котлові, в районі якого за де-кільки днів спучилася вся армія У.Н.Р.

Розроблювався план дальшого походу на Лубні-Хорол. Та одержані були нові інформації, нові інструкції, згідно з якими армія повернула назад на Правобережжя і форсированими маршами перейшла в район Гайворон по р. Бугу.

Гайворон.

10/3-1920.

Нищучи на своєму шляху комуністичні залоги, чрезвычайки, ячейки та комисарів, Залізний полк, через стацію Фундуклівку, Малу-Виску, Добрянку, Голованівськ, Грушку, 10 березня вже був у місті Гайвороні, поповнивши дорогою, на рахунок большевиків, ті втрати, — що він поніс у Яничі.

Гайсин.

Одержавши більше певні відомости про події на большевицько-польському фронті, вище командування армії вирішило, що не настав ще час сполуки нашої з польсько-українським фронтом, і тому виданий був наказ армії розбитися на три групи і здобути Гайсин, Умань і Голту.

Залізний полк доданий був до Київської дивізії і разом з нею 25 березня атакував Гайсин, де знищив Київську школу курсантів і зразу, без жодного відпочинку, вирушив далі на Дашів, Манастирище, Тальне, знов нищучи по дорозі все, що мало відношення до комуністів, — псуючи залізницю, телефони і телеграфи.

Новомиргород, Голта, Звенигородка.

В трьохкутнику Новомиргород, Голта, Звенигородка большевики великими силами охопили армію з метою знищити її; та рішучим ударом, в якому брав участь Залізний полк, армія прорвалася пов Малу-Виску, Плетеній Ташлик—на Вобрижець.

За набоями.

В шалених боях останнього місяця Залізний полк, як і вся армія, витратив всі набої до гармат і рушниць, тому, одержавши від селян звістку, що на ст. Долиньська мають ся склепи набоїв, вирішили йти туди. Та стація Долиньська охоронялася сильним большевицьким відділом і кількома бронепотягами, тому оволодіти нею, не маючи набоїв до гармат, не вдалося, хоч понесені були значні втрати і вирасходовані останні набої.

Знов армія охоплена ворогом в районі чотирьох-хутника: Єлисаветгород-Долиньська-Вознесенськ-Ольвієполь (Годта).

Вознесенськ.

Вирішено було кинути всі свої сили на Вознесенськ, де була найбільш сильна група ворога, з метою розбити ту групу, забезпечити себе набоями і йти на з'єднання з польсько-українським, протибольшевицьким фронтом.

В два дні було зроблено більш 170 верст (ІН), і на розсвіті, на четвертий день великодних свят, Залізний полк, разом з іншими частинами армії, знищивши під Вознесенськом всю його залoгу, вже добивав большевників по вулицях міста.

Трофеї були здобуті величезні: кілька десятків гармат, мільйон набоїв до рушниць, багацько до гармат і велика сила іншого військового майна. В комуністичному склепі козаки запасилися добрим тютюном, цигарками та цукром.

Самих зарубаних під Вознесенськом нараховувалося більш 1000 чоловік. В захопленій друкарні часописи комуністів писали: „Ліквідація тютюнніковських банд дело нескольких дней, окружающее их кольцо с каждым днем все суживается и суживается“.

—Звузилось!..

Ананів.

Відпочивши в Вознесенську 2 години, Залізний полк вирушив в напрямку на Ананів, і 20 квітня здобув його, з'єднавшись там з повстанським Чорноморським полком.

21 квітня комуністи повели сильний наступ з боку Балти на Ананів, та зрубивши 500—600 чоловік зрубаними, розбіглись по лісах та ярах. Над вечір підійшла Запорізьська дивізія, з 22-го—Волинська.

На протязі 22—23 комуністи з півдня і сходу атакували Ананів, та кожен раз були одкинуті з великими втратами. По кільки разів ходив полк в контр-атаки і ніс смерть і жах у ворожі лави.

Верхівка, Ободівка, Шарапанівка.

25—26 квітня полк вирушив з Ананіва і через Ольгопіль, Верхівку, Ободівку прибув у Шарапанівку, де з'єднався з Київською дивізією і зразу ж одержав окремої ваги завдання, згідно якому в ніч на 2 травня вирушив на с. Крижопіль і вийшов в запліддя двох більшовицьких фронтів:—один проти армії Генерала Омеляновича-Павленка, другий проти польсько-українського фронту.

Паніку і метушню викликав полк своїм появленням в заплідді москалів і це дало можливість прорватись армії через колію Вапнярка, Балта і успішно відбиватись від більшовицьких дивізій, що наслідали зваду.

Антопіль-Савчино-Ольшанка.

19 $\frac{4-5}{V}$ 20 р.

Пропустивши Київську дивізію через Антопіль, Залізний полк, згідно наказу, залишився в ар'єргарді, щоб прикривати армію від доганявших її більшовицьких частин. Ціла дивізія на протязі 4-го травня заатакувала

3-й полк; пять раз ходив він у контр-атаки, нанесячи ворогові тяжкі втрати.

На ніч 4—5 травня майже вся армія скупчилася в с. Ольшанці в 30 верстах од Ямполь. Люде, що вже кілька днів ані крихти не спали, валилися з кошей, самі коні були страшенно змучені, а численні обози, відбиті у большевиків та сотні і сотні полонених не давали відпочити і вносили гармидер і дезорганізацію.

Раптом серед ночі почувлися стріли з боку Ямполь: то 41-а совітська дивізія атакувала село Ольшанку, на західній околиці якого стояв Залізний полк. Частина полку під керівництвом хорунжого Рафаловського кинулася, в кінній лад, в глузу ніч, на ворожу піхоту,—наслідком чого було багатьом порубаних, кілька сот полонених, з начальником штабу 41-ої дивізії на чолі,—і знов велика кількість обозу.

Ямпіль.

19 $\frac{5}{V}$ 20 р.

5-го травня Залізний полк, уже знов в авангарді, вирушив на захід, і після двохгодинного бою в районі села Качківка, прорвався на Ямпіль, де його роз'їзди між 10—11 год. ночі зустрілися з роз'їздом групи військ генерала Удовиченка,—і широко обнялися козаки...

Залізна дивізія покинула свого командіра в Проскурові, за пірроку до того радісного дня,—тяжке жерин... а Залізний полк, зберігши всі бойові традиції Залізної дивізії, ще зміцнивши її славу,—пройшовши трохи не по всій Україні,—і, впливши в лавровий вінок дивізії нові листки слави,—радісно прніє їх, щоб скласти нагопву свого батька, який—знов ду-

жий, певний сил і енергії веде в біл
вірних синів України...

ЧАСТИНА III.

Компанія 1920 року.

6/V—22/XI

2-га Стрілецька дивізія.

Щоб з'ясувати, як утворилася 2-га Стрілецька див., необхідно повернутися трохи назад, а саме до кінця місяця лютого 1920 року.

20 го лютого до Могилева пішки прийшов з Одеси (куди він був вивезений денікинцями з Проскурова) полковник Удовиченко, згуртував коло себе невелику кількість війська (курінь „Вільна Україна“, Могилівський піший полк і кімна Галицька бригада отамана Шашкевича) і розпочав запеклу боротьбу з денікинцями, що відходили в Польщу, а потім—і з московськими комуністами.

Згодом той Могилівський відділ, переіменований в окрему бригаду, примушений був одійти на Ново-Ушицю, прорвавшись через большевицький фронт, і взяти частину фронту проти комуністів, поруч з поляками.

Самий факт появи українського війська, надзвичайно хороброго і стійкого, поруч з польським проти спільного ворога, спричинився до визнання Польщею Уряду У.Н.Р. і позитивного вирішення питання про організацію українських частин в Польщі, а саме: 6-ої Стрілецької дивізії—в Ланцуті, де перебували наші інтерновані, 4-ї Стрілецької бригади та 1-го Рекрутського полку—в окупованому поляками Кам'янці-Подільському.

Незабаром був виданий наказ про формування 2-ї Стрілецької дивізії, командіром якої було призначено полковника Удовиченка.

До складу другої Стрілецької дивізії ввійшли частини: 1) Курінь „Вільна Україна“. 2) 1-й Могилівський піший полк. 3) Окремий Галицький курінь. 4) Відділ кінноти імені Івана Сірка. 5) Гарматний відділ. 6) Інженерна сотня. 7) 4-та Стрілецька бригада. 8) 1-й піший Рекрутський полк.

Крім того полк Донських козаків осаула Фролова, вислухавши доводи полковника Удовиченка і наочно побачивши українське військо, зрозумів силу змагань Українського Народу і порішив боротися за його суверенність, — яка безумовно допоможе Донові визволитись від того-ж московського ярма.

На Могилів.

Не встигла ще 2-га дивізія стягти до купи всіх частин, що призначалися до сформування її, як був одержаний наказ розпочати наступ поруч з польським військом й захопити Могилів, що в трьохденних кривавих боях і було виконано.

В цей час підійшла з запілля українська армія, — і вже 3-я Залізна дивізія, довівши свій бойовий стан до 3500 багнетів, заняла певний відтинок фронту на правому крилі польської і на лівому української армій, від Мясківки до Ольшанки.

3-Залізна дивізія.

19 — $\frac{29}{V}$ — 20 р.

Після приєднання 3 Залізного кінного полку до 2 Стрілецької дивізії, якою командував генерал Удовиченко, і в склад якої входило багато старшин і козаків 3 Залісної дивізії, — 2 Стрілецька дивізія переіменувується в 3-тю Залізну (наказ головної команди війська У. Н. Р. від 29 травня 1920 р. ч. 35). Фактично, в зв'язку з організацій-

ними планами, тільки частина 3 кінного Залізного полку повернулася в 3 дивізію, решта-ж була призначена для формування окремої кінної дивізії.

Бої на фронті Мясківка - Ольшанка.

19 $\frac{31}{V}$ — $\frac{30}{VI}$ 20 р.

Після невдалого відпочинку на фронті, московські комуністи, що впорядкувалися після цілого ряду поразок, виниклих під час прериву армії У. Н. Р. в запілля, почали сильні атаки Українсько-польського фронту, перекинувши на нього кінку армію Буденного, що, за виходом української армії в запілля, звільнилась від акцій проти неї.

Війна в цей час прийняла вже характер позиційної і на відтинку 3-ої Залізної дивізії копалися шанці, встановлювалося дротями загороди.

Ворог повів атаку з боку ст. Крижопіль - Рудниця на сполучення двох армій: української і польської.

Біля тижня тривали гарячі бої і не раз наша піхота і 3 кінний полк ходили в атаку, допомагаючи сусідній з нами 12 польській дивізії. І тут польські війська переконалися в великій боєздатності і стійкості укр. війська, яке зле одягнене, але екіпроване і озброєне дивувало своєю хоробрістю і стійкістю польські частини, - чудесно отбрані і екіпровані.

В цих боях, під м. Шаргородом коротким ударом 7-ма стрілецька бригада під командуванням полковника Шандрука сильно побила комуністів, при чім 19-й курінь полк. Чміля захопив полонених і зброю батарею в певному бойовому складі.

Відворот українсько-польського фронту.

19 $\frac{9}{VI}$ 20 р.

Але захитався польський фронт, проведений кінною Бугеннего 9 червня в районі Казяткив, і почався загальний відворот.

Мусила відходити і Залізна дивізія, що була на лівому крилі української армії.

Бои на фронті м. Бар—Копай-Город.

19 $\frac{30}{VI}$ 20 р.

30 червня армії затрималися на смузі Могилів на Дністрі - Лучинець - Копай-Город-Бар - ст. Комарівці (на колії Жмеринка - Проскурів) - Летичів-Полонне - Коростень. Залізна дивізія заняла відтинки Копай-Город-Бар.

Ворог, маючи успіх попередніх днів, з підвищеним настроєм, за допомогою бронепотягів, атакує безупинно наші позиції, але скрізь зустрічає сильний опір залізних стрільців, що раз-у-раз ходять у контр-атаки.

Зов, удруге Бугенний прориває польський фронт на відтинку сусідньої, з Залізною українською, - 12-ої польської дивізії, на участку ст. Комарівці - м. Бар. І півтора полки при двох батареях тої дивізії відходять, будучи відірваними від своїх, на Залізну дивізію і поступають до розпорядимости її командування. Польська армія посліпно відходить за Збруч, той відворот місцями приймає паничний характер, і ліве крило Залізної дивізії зіставється в загрожуючому стані з виходом кінних ворожих частин далеко в загілля, аж до ст. Ярмолинці, м.м. Фельштин, Городок, що 80 верст ззаду фронту дивізії, але в а л і з н і не піддаються паниці і, не маючи наказу про відворот, твердо стоять на місці і ведуть уперті жорстокі бої,

розуміючи всю відповідальність, яка покладена на Залізну дивізію, як лівобланкову армію У.Н.Р., розуміючи, що від них залежить забезпечити всю армію від несподіваного наскоку ворога в тил і крило її.

Найбільш тяжкі бої припали на долю молодшої 9-ї стрілецької бригади під команду полковника Ольшевського, при командірах піших курінів підполковниках: Зануцилові, Магеровському й Ганжі; артилерії 9-го гарматного куріня під керуванням сотника Чижевського, при командірах батарей сотниках: Шурі-Бурі і Заріцькому, доводилося одночасно боротися з ворожою значно сильнішою артилерією, з бронепотягами і допомагати піхоті у відбитті ворожих атак.

Зв'язку з польською армією ніякого не було і тільки 6 липня польський аероплан скинув в районі м. Ялтушкова наказ про відворот за р. Збруч; в той час праве крило польської армії уже відтяглося за згадану річку.

Знов за Збручем.

Не дивлячись на невідрадне і навіть грізне положення, Залізна дивізія спокійно відходила, не боячи короткими ударами великі втраги ворогові і тим затримуючи його наступ.

За весь час відвороту не було жадного випадку, щоб Залізна дивізія відійшла під натиском ворога на її відтинку, не дивлячись на всі зусилля його збити оголене ліве крило і зійняти переважуючими силами всю дивізію; і тільки в зв'язку з загальною ситуацією Залізна дивізія відходила...

Під час цього відвороту на лівому крилі дивізія займає відтинки 8 бригада і з повним напруженням стримує наступ ворога; траплялися випадки, що ворог доходив до самих батарей; так, в однім з боїв він наблизився на картячку дистанцію до другої батареї 8 артилерійського куріня, і почав обстрілювати її кулеметним і ручничим вогнем; к-р. батареї сотник Солонар спокійно картячким вогнем відбиває ту атаку і тим дає можливість нашим

хоті зайняти старе положення. Ця-ж батарея була залишена при переправі через Збруч на лівім боці з прикриттям в одну сотню кінноти з кінного полку; ворог напосідає, і знов сот. Солонар зустрічає його таким могутнім і витриманим, разом з тим, вогнем, що, не дивлячись на сприяючу для обходу батареї місцевість, ворог не наслідкується наблизитись до неї.

Тут особливо відмітилися спокійною працею наводчики козаки: Рубан і Ляшишин.

Бої на р. Збручі.

19 $\frac{14-26}{\text{VII}}$ 20 р.

Вийшовши за р. Збруч, Залізна дивізія, зміцнена двома курінями етапових польських військ, заняла відтинки фронту від м. Збриж до м. Гусятин.

Ворог, захоплений успіхом, безупинно робить спроба форсувати р. Збруч, і неодноразово в тих спробах йому шастило, але контр-атаками залізних стрільців, після кривавих сутичок, кожен раз його знов викидали за Збруч.

В цих кривавих сутичках був мент, коли ворог вийшов просто на першу батарею 7 арт. куріня, якою керував сотн. Трибрат, при чім сам сотн. Трибрат був відрізаний від своєї батареї на дозорному пункті, але чотовий Федотів картечним вогнем з успіхом відбивався від піхоти і тільки коли через 1½ години кіннота ворожа обійшла батарею і коли уже на батарею проскочив сотник Трибрат, батарея, продовжуючи картечний вогонь, почала перекатами відходити, для забезпечення від кінноти виділивши 20 козаків з рушницями, які спокійним влучним вогнем затримували кінноту аж до підходу з резерву нашої піхоти.

2 батарея того-ж куріня в той час б'ється просто в наших лавах, рягом з піхотою, і к-р батареї сотник Етер виявляє разом зо всім складом її надзвичайну мужність і картечним вогнем допомагає піхоті.

Але ж ворог, зміцнений кінною бригадою-800 шабель,—знов форсує річку. І надзвичайної сили і розмірів криваві бої зав'язалися на Галицькій землі,—ворог несе страшні втрати від алучного вогню артилерії, куль наших стрільців і шабель та списів кінноти нашої. та й з нашого боку не мало старшин та козаків кладуть життя своє в тих боях; особливо піші частини, розтягнуті на широкому фронті, гублять багато злі свого складу славних лицарів,—так в одній з кінних атак ворога було тільки зарубано під с. Сидоровим 22 старшини 7 бригади. Не раз траплялися випадки, що ворог виходив просто на штаб 7-ої бригади, але штаб, як найменша бойова одиниця, розсипався в лаву і вступав в бій.

Головний тягар боїв на Збручі ліг на 7 і 9 бригади.

26 липня—останній день бою на Збручі, москалі форсують річку, і кінна бригада його, зміцнена кіннотою 44 совітської дивізії, загальною силою до 900 шабель, проривається аж до м. Пробужня, нищучи польські етапові курні. Починається смуга великих кінних боїв, в яких бере участь більш 2000 чоловік кінноти з нашого і московського боку (з нашого боку—3 кінний полк, кінна сотня штабу дивізії, окрема кінна дивізія, штабові сотні 7-ої, 8-ої і 9 бригади).

Кінний полк зі списками на поготівлі, підпустивши ворога на 200 кроків кидається в контр-атаку; артилерія наша вилітає на відкриті позиції і б'є по ворожій кінноті простим наведенням.. Лунає могутнє „слава“, блищать шаблі... стогін, тупотіння коней, порох, дим, грохот гармат, стрекотіння кулеметів з тачанок, що йдуть в атаку разом зі своєю кіннотою...

Ворог не витримує сили удару нашої кінноти і тікає на с. Сидорово; тут біля мосту починається сраження різня і не одна сотня ворожих трупів покрила круті береги старого Збруча; не один десяток і наших славетніх лицарів знайшли там славу смерті.

Ворожа кіннота розбита і нами захоплено до полону 366 совітський полк разом з командним складом його.

Цей перший значний кінний бій показав здібність нашої кінноти маневрувати, хоробрість її (уміння володіти шаблею й списом).

Дальший в'дворот.

Джурин.

В той-же день, 26 липня пізно ввечері, згідно одержаного наказу, Залізні дивізія змінена була 1-ю Запорізькою дивізією, і відійшла через м. Чортків в с. Джурин, де залишилася в армійському резерві. Але, прийшовши до Джурини 28 липня, дивізії не довго прийшлося відпочивати, бо через 4 дні москалі вже знов посунулися наперед і 5 липня в зв'язку з загальним положенням на фронті дивізія перейшла в м. Бучач, що на правому березі р. Стрипи.

Бої на р. Стрипі

Бучач-Жижномирж.

19 $\frac{5-17}{VII}$ 20 р.

На протязі дванадцяти днів боронять Залізні стрільці свій відтинок фронту по р. Стрипі, кожного дня провадячи сильні бої по обох берегах річки, для чого робляся неодноразові форсування Стрипи, і енергійними, повними хоробрости і відваги, короткими випадками і висидкою в глибину ворожого розташування штабових кінних сотень 7, 8 і 9 бригад;носять ворогові тяжкі втрати, примушуючи його такою активною обороною стягувати на свій відтинок проти Залізної дивізії більші сили і тим зменшувати рух свій наперед на сусідньому польському відтинку фронту.

В цих боях Залізній дивізії допомагають бронечотяги „Кармелюк“ і „Запорожець“, які разом з кіннотою про-

риваються досить глибоко в запілля ворога і творять йому велику шкоду.

Біля Вучача і с. Жижномиржу дивізія в брід переходить на лівий берег р. Стрипи і енергійною атакою примушує ворога відходити на десяток верст назад, забіраючи у нього полонених.

Під с. Жижномиржом при форсуванні Стрипи особливу хоробрість проявили 7 і 9 стр. піші бригади, що за підтримкою своєї артилерії—7 і 9 арт. курнів—вибралися на крутий лівий берег річки і прогнали ворога.

Але не дивлячись на успішні бої Залізної дивізії, армія відходить на всьому фронті; мусила відходити й Залізна дивізія, яка 21 серпня вже переправляється за Дністер і займає певний відтинок фронту, поруч з іншими частинами армії.

Вперед, на Україну!

Здавалось, гине Польща... Брудний чобіт червоного москаля готовився вже роздавити Варшаву... та сталося чудо на Вислі, і польський нарід 25 серпня розбив червоних наїздників. На українську армію покладається завдання—подолати московських комуністів у Галичині. Для того необхідно було форсувати р. Дністер,—що Залізна дивізія двічі, зі славою для себе і великими втратами для ворога, виконує.

Нижнів.

19 $\frac{27}{\text{VIII}}$ — $\frac{21}{\text{IX}}$ 20 р.

На 27 серпня призначається загальний наступ армії У.Н.Р., яка займає фронт по Дністрі від Румунського кордону до Галича, для чого Залізній дивізії наказується форсувати Дністер в районі м. Нижчева.

Для виконання наказу дивізія ще вночі на 27-му серпня займає вихідне положення. Світом під прикриттям сильного артилерійського вогню 7, 8 і 9 артилерійських курнів і двох батарей Київської дивізії, 7-ма бригада форсує річку, по залізничному мості переходить на лівий берег і веде наступ у напрямку на Монастиржиску. Зараз за піхотою пускається 7 і 8-ма кінні сотні і 3 кінний полк, при чому 7 кінна сотня доходить до м. Монастиржиска і захоплює там коштовні ворожі обози, а 8 кінна сотня витримує біля х. Вербки кривавий бій з московськими комуністами—курсантами, при чім у хороброго к-ра сотні сотника Гамзи убивають коня, але він з шаблею в руці продовжує бій пішим з переважаючою піхотою ворога. 9-та бригада разом зо своєю артилерією, переправившись слідом за 7 бригадою, веде жорстокий бій на схід від х. Вербки і виходить на намічену їй смугу.

3-й кінний полк, випущений у запілля в напрямку на Підгайці цілком успішно проводить заряджену йому акцію і нищить ворожі тиллові установи його на протязі 3-х діб.

8 бригада під керівництвом полковника Бурківського переправляється через Дністер і з успіхом і завязатстю гонять ворога на правому участку. Вліво від Залізної—4 Київська дивізія успішно просовується вперед і влучним вогнем своєї артилерії допомагає пішим своїм частинам гнати ворога.

Інші дивізії армії не змогли виконати покладеного на них завдання і тому Залізна дивізія разом з Київською примушена була повернутися назад на правий берег Дністра, а 3 вересня Залізна дивізія була відведена в резерв.

м. Городенка, с. Городниця.

10 вересня Залізна дивізія була навантажена на потяги і перевезена до м. Городенки, в районі якої наказано було приготуватись до форсування Дністра.

Командування обирає місце переправи біля с. Городниці, що стоїть на самому Дністрі недалеко від Ру-

мунського жердону; 14-го вересня вся артилерія дивізії становиться на позиції і одиночними рідкими стрілами приготується до атаки; на беріг річки підвозиться дерево для плотів і для мосту—хипить жива, енергійна робота; ще 14-го відповідні начальники врибувають до місця переправи і знайомляться з місцевістю—все це робиться тихо і непомітно для ворога, який може, предчуваючи підготовку до форсування, а може помітивши якісь пересивання, весь час артилерійським вогнем обстрілює шляхи, села і можливі місця артилерійських позицій. Темні. Сотні селян—робочих на руках, без гомону переносять навезене дерево до самої води; понтонери тихо в'яжуть плоти... 2-га година 15-го вересня. Підходить штурмовий 24-й курінь 8-ї бригади під командою сотн. Козаренка, сідає на плоти... Генерал Удовиченко пошепки віддає останні накази... Боже вас благослови! Піднімається рука і благословляє своїх козаків;—наче вітер здуває шапки... Спасибі, батьку, побачимось на тім березі... Щастя, Боже! Перехрестилися, готові.

Починай!

Заряди гармат—9-го арт. куріня по самому березі по ворожих шанцях, 7-го і 8-го—по головних окопах і по місцю розтошування резерву ворожого; за 10-15 хвилин на тім боці Дністра лунає гучне „слава“, Огонь 9-го арт. куріня переноситься далі... Світає... Весь час іде спішна переправа, уже не пошепки, а в голос і з набувалою енергією; поруч з піхотою на плотах переправляється кіннота—8-ма і 9-та сотні. Хто попав на міля—того кінч іде, але вода зносить на глибше і коні з храпом пливають.

Вперед! Вперед!

Переправляється польовий штаб дивізії, артилерія—гармат не видно під водою.

Кінна сотня 8-ї бригади під командою сотника Гамзи уже доходить до Борщова-Скали, де має значний бій з ворожим відділом піхоти і кінноти. Відділ той, хоч і перевабільшував склад сотні в декільки раз, не міг її ски-

нитт, був розбитий і, залишивши забитих і полонених, по-
дався за Збруч.

Кінна сотня 9 бригади, з приєднаною до неї кін-
ною сотнею 7 бригади, від загальним керуванням підпол-
ковника Магеровського, переслідуючи ворога, від містеч-
ком Глуша-Місто має криваву сутичку з комуністами—
москалями, але не дивлячись на переважуючу силу воро-
га, нищить його й займає містечко, чим допомагає сусідній
зліва Київській дивізії, що посовується в напрямку на
Чортків.

Чортків.

19 $\frac{17}{IX}$ —20 р.

Піхота Залізної дивізії веде наступ на
Чортків з півдня, а піхота Київської дивізії з південного
заходу.

Щоб допомогти вибити з Чорткова сильну групу
ворога, генерал Удєвиченко персонально стає
на чолі збірного кінного відділу, що складається з 3 кін-
ного полку, кінних сотень штабу дивізій і 9 бригади, при
двох кінних батареях, через Улашкивці виводить той від-
діл в напрямку на Гусятин. Під с. Пробужною 3 кінний
полк здибається з московською піхотою і поривистою не-
сподіванкою атакою розбиває її в щент; в той самий час
кіннота 9 бригади б'ється з ворогом у напрямку на схід,
теж нищить його і відбиває коштовний обоз.

Після того весь відділ повертається на Чортків з
північного сходу і, обстрілявши місто гарматним вогнем,
помагає Київській дивізії здобути його.

Таким чином цим коротким рейдом шлях на Гуся-
тин для Київської дивізії звільняється.

Збруч-Нам'янець

19 $\frac{19-20}{IX}$ —20 р.

19 вересня вже вся дивізія підходить до Збруча,

а передові частини її 20-го того-ж місяця вже досягають м. Кам'янця-Подільського. Дальший наступ—поспішний, без відпочинку,—бої з надзвичайним ентузіазмом і з такою струмкістю, що ворог не встигає відходити, залишаючись в тилу Залізної дивізії...

Дунаєвці.

19 $\frac{23}{IX}$ 20 р.

Через кілька день після форсування Дністра, дивізія вже б'ється під м. Дунаєвці і 23 вересня кінною атакою ворог выбивається з містечка, він залишає на вулицях біля 200 трупів.

В Дунаєвцях дивізія мусила спинитися на де-кільки діб поперше—для відпочинку, а крім того,—дивізії, що йшли лівіше, залишилися позаду,—тому треба було зачекати їх і допомогти їм, для чого було послано на Ярмолинці—Зіньків дві сотні (8 і 9) кінноти під загальним керуванням підполковника Матеревського, який з успіхом виконав покладене на нього завдання.

Відпочинок у Дунаєвцях був використаний для поповнення дивізії; переводилася мобілізація, купівля коней, формування нових кінних частин, робилися сідла, сноси, ремонтувалися гармати, кулемети, рушниці, виготовлялося одяг, взуття; були організовані майстерні, артилерійська лабораторія і т. и.

Населення, що з ентузіазмом зустріло „свою“ Залізну дивізію, радо допомагало чим могло.

Міньківці.

19 $\frac{26-29}{IX}$ 20 р.

Тим часом передові частини дивізії, прикриваючи її, ведуть упорті бої з ворогом під м. Міньківці. в якому до

злідою всієї дивізії зкупчилося до 5000 чоловік піхоти. Знов починаються сильні бої, під час яких епілеміями зусиллями всіх частин дивізії за допомогою кінноти, що жупускалася в короткі рейди в залілля ворога, зарубано і убито 300-350 москалів і взято до полону 700-800 чоловік, при чому було цілковито знищено 1-й піший совітський полк і три батальони 420 полку.

Нова-Ушиця.

1/X 1920 р.

Першого жовтня дивізія ваяли м. Нову-Ушицю і дійшла до смуги с. Пилипківці, м. Заміхів, с. Струга, с. Куца, м. Калюс на Дністрі.

Тут дивізія зустріла настільки сильний опір ворога, що мусила на протязі 9 день провадити жорстокі криваві бої, які ми назовемо—бої за Заміхів.

Бої за Заміхів.

19 $\frac{3}{X}$ — $\frac{12}{X}$ 20 р.

Ворог напружує всі зусилля, щоб задержати невпинний рух Залізної дивізії, для того тільки що підвезеними восьмью полками, поповненими виключно татарами, маючи на меті збити Залізну дивізію і обійти праве крило армії, раз-у-раз атакує ліве крило дивізії з боку с. Говори на с. Пилипківці і з боку с. с. Конишів, Богушівка, Палівка на Заміхів.

На лівому крилі всі атаки відбиває, наносячи тяжкі втрати ворогові 9 бригада, якій в значній мірі допомагає 9 кінна сотня з підполк. Магеровським на чолі, що прориває ворожий фронт і бере в шаблі ворожу піхоту. 9 жовтня полк. Магеровський дістав тяжку рану і примушений вийти з ладу. На середньому участку 22 і 24 куріні 8

бригади, під керуванням сотників: Шестопада і Козаренка за допомогою 3 кінного полку захоплюють Замізія, забирають сотні полонених татар, а 8 кінна сотня кидється в прорив і, атакуючи с. Гулі і Конищів, нищить там ворожі відділи. 7 жовтня при атаці на с. Гулі к-р 8 сотні сотник Гамза дістає тяжку рану, але залишається в ладу. 2 батарея 8 курія під командою поручника Майдачевського під час наступу ворога, виїждить на відкриту позицію і боєз найменшим прицілом по лавах ворога, при чім престою наводкою збиває кулеметні тачанки у нього.

На правому участку, який займає 7 бригада, бійськ спокійно, але теж відбуваються уперті бої, під час яких в кінній атаці ранено пор. Пересаду. Нарешті 12 жовтня ворог зраня переходить в рішучий наступ, але й Залізна дивізія атакує:—3 кінний полк робить прорив фронту, знищує знов один з татарських полків, і пропускає в прорив окрему кінну дивізію, яка прямує на Яптушків-рар.

Залізна дивізія рішуче посовується наперед; спляється для відпочинку на ніч на смузі с.с.—Гулі, Баттин,—м. Вербоваць.

Вихід на залізницю Жмеринка-Могилів.

19 $\frac{14-16}{X}$ 20 р.

На другий день дивізія веде сильний бій з с. Баттина 8-ою бригадою на м. Снітків, і 9-ою бригадою, під керуванням полк. Лисогора на с. Михайлівці; їм допомагають кінні сотні штабу дивізії і 9-та, які посилаються в тил і нищать ворожий штаб бригади та інші тилові установи.

В цьому бою 9-та бригада захопила 3 гармати, амунічну колону, обози, полонених і 5-6 кулеметів.

Ворог відступає, і тільки за Снітковим пробує знову дати опір, та викликаний з резерву славетній 3 кінний полк під с. Верхній-Олчедаїв нищить його.

7-ма бригада з успіхом посовується наперед і її

передові частини доходять до ст. Котюжани, а хінна сотня її захоплює м. Могилів.

Шаргород-Яруга.

19 $\frac{18}{X}$ 20 р.

Розбитий і деморалізований ворог вже не робить значного опіру і Залізна дивізія 18 жовтня виходить на смугу Шаргород—Яруга.

Завішення зброї.

19 $\frac{18}{X}$ 20 р.

Завішення зброї в той час, коли ворог з жахом тікає перед фронтом дивізії, тільки драгувало Залізне стрілецтво і вело до катастрофи.

Москалі використовують завішення зброї й миркі переговори з Польшею і чотуються до рішучої акції проти Української армії і в першу чергу проти Залізної дивізії, як найсильнішої.

Але Залізна дивізія теж використовує передишку і доводить свій бойовий стан до 7000 бійців,— ще ніколи дивізія не мала в своєму складі такої могутньої сили.

Щоби попередити ворога, вище командування армії наказує 11 листопаду почати наступ по всьому фронту.

Відворот.

Та ворог розпочинає наступ 10 листопаду і, кинувши проти Залізної дивізії надзвичайно великі сили, зняті з польського фронту, він прориває фронт армії між 5-ою Херсонською і Залізною дивізіями і випу-

скає в запілля Залізної дивізії сильні кінні відділи, що своїм складом перевищують всю кінноту армії У.Н.Р., разом з тим піхота і кіннота московські атакують Залізну дивізію з фронту.

Набоїв в цей час було вже надзвичайно мало (20 набоїв на козака і по 1 стрічці на кулемет), і о 12 години Залізні стрільці вже відходили без стрілу; особливо відмінно визначився 22 курінь з сотником Т а р а к е к о м на чолі, який, не маючи жадного набою, без жадного стрілу ходив в контр-атаку і тим допомагав плано-мірному відвороту собі і іншим частинам дивізії. Батерії наші відходять, прикриваючи вогнем своїм піхоту та кінноту.

Так, під с. Біляни 2-га батерія 7-го артилерійського куріня була заатакована відділом кінноти силою до 400 шабель; к-р батерії сотник Е г е р відбиває перші атаки і де-кільки раз, відходячи, становиться на нові позиції, і хоч в решті-решт загубив половину гармат, але й ворогові наніс тяжкі втрати.

Кіннота теж билася до темної ночі.. Та не могла дивізія без набоїв перемогти неперірно страшною силою ворога, і коли не була розбита в шевт, то тільки завдяки залізняк впержці та волі командного складу і стрілецтва.

Волочиськ

19 $\frac{22}{XІ}$ 20 р.

Чудеса відваги виявляла Залізна дивізія під час того відвороту через Нову-Ушицю, Дунаєвці, Купіль, Горбодок, Волочиськ і через р. Збруч у Підволочиська.

Далі—інтернація в Каліші в Польщі.

Трофеї.

За час свого бойового життя Залізна дивізія розбила 42 ворожих частини, здобула 65 гармат, до 500 кулеметів і 20,000 полонених.

За той же час дивізія пройшла з боями 5.700 верст, цеб то $10\frac{1}{2}$ верст пересічно в добу.

Тільки залізна воля командування та в дулевину окреме Залізне стрілецтво могли вести Залізну дивізію по тому тисячивереному шляху смерті й слави, міцно тримаючи в своїх руках прапор з святими словами:

Свою Україну любить,
Любить її.. Во время люте...

Раз-у-раз спереду сусідів—при наступі, повсяк час позаду—при відвороті... Серед ворогів і друзів Залізна дивізія під проводом Генерала У до в и ч е н к а придбала невмірущу, легендарну славу!

ЧАСТИНА ІV.

Інтернація.

19 $\frac{23}{XI}$ 20—19 $\frac{1}{VI}$ 22 р.

Під час півторарічного перебування на інтернації, в тяжких умовах таборового, задротяного життя, Залізна дивізія заховує всі принципи регулярности і провадить невпинну енергійку працю по всебічнім вихованні свого Залізного стрілецтва, утримуючи його душу від зневір'я, підтримуючи в ньому дух і віру в те, що труди, кров і жертви, покладені ним на вівтарь вітчизни, не загинуть марно, а досягнуть своєї мети.

За півтора роки з козаками і старшинами провадились навчання в різних школах і на курсах по різних галузях життя для підвищення культурного рівня складу дивізії.

Для фізичного виховання і розвитку утворювались гімнастичні і спортивні вправи.

Для розвитку духовного в добре організованому театр улаштовується різні вистави історичного і побутового змісту; друкуються книжки, часописи.

Щоби розважити козаків і відтягти від нього сумні думки про тяжку долю, улаштовується грища й забави.

Для поліпшення стану матеріального і економічного утворено різні майстерні, кооперативи, крамниці.

Щоби дати змогу старшині й козакові прочитати часопис і книжку, влаштовано старшинські зібрання і хаги козака.

Звернута велика увага на організаційну працю: командний склад Залізної дивізії проявив багачько енергії, досвіду й ініціатив, склавши проекти різних підручників, а де-які з них навіть надрукувавши.

Таким чином в умовах аномального життя Залізна дивізія напружує всі сили, щоби по можности наблизитись до життя нормального, затримати в собі віру в перемогу над ворогами і в кращу, світлу будучину України.

Слава-ж тим, хто з першого дня боротьби за визволення України ні разу не звертав з раз накресленого собі шляху!

Слава нашому Залізному стрілецьку!

Слава поводитреві і батькові його—

Генералові Удовиченкові!

Ще не вмерла Україна, і доки в неї є такі вірні лицарі—захисники, не вмере й не загине, а воскресне Великою, Вільною й Непереможною Державою!

Г. Чижевський.

† Лицарі Залізної дивізії,

що загинули в листопадовому повстанні 1921 р.
на Україні.

Черга.	Части- на.	Ранга, прізвище та імя.	Де, коли за- гинув і при яких обстави- нах.
1	3 арт. бр.	Хорунж. Сікорський Демян.	Не бажаючи дістатися жи- вим до рук во- рога в бійці 17 листопаду під с. Малі Міньки, кинув під себе бомбу і загинув разом з мо- скалями, що хотіли скопи- ти його.
2	19 курія.	Підполк. Минаківський.	Забитий під час атаки ст. Чоловччі 9-XI 21 р.
3		Хорунж. Сивиця.	Розстріляні москалями в
4		Ходько.	м. Базарі 22 листопаду 1921 р.
5		Чарнелівський Левко.	" "
6	20 кур.	Козак Крисальний Дмитро.	" "
7	21 кур.	Сотник Сарачан.	Забиті в бій- ці під с.
8		Хорунж. Варжанський.	Міньки 17-XI 1921 р.
9	3 артилер. бригади.	Підполк. Шура-Бура Іван.	Розстріляні в Базарі 22-XI 1921 р.
10		Сотн. Гер Ernest.	
11		Поручн. Солтученко Михайло.	
12		Хорунж. Слюсарів Павло.	
13		Антосевич Адольф.	

14	З артилерійської бригади.	Юняк Маніцький Іван.	Розстріляні в Базарі 22. XI 1921 р.
15		• Апаловський Вадим.	
16		• Демченко Петро.	
17		Підхор. Кузьмин Василь.	
18		• Рубак Іван.	
19		• Гладченко Ілько.	
20		• Кобельський Василь.	
21		• Сидоренко Семен.	
22		• Марків Володимир.	
23		• Шевченко Лазарь.	
24		• Кушлімський Адам.	
25		• Вовк Арсен.	
26		• Моцек Грицько.	
27		• Ляшенко Василь.	
28	Чотов. Михайленко Яків.	Забитий в бок під с. Леснякою 15- XI 21 р.	
29	Козак Горбач Іван.		
30	Хор. Майдачевський Гриць.	Забиті в бійці під с. М. Міньки 17- XI 21 р.	
31	• Полонський Сергій.		
32	• Мазанівський Євген.	Забиті 15- XI 21 р.	
33	Підхор. Мельник Павло.		
34	• Букрій Корній.	• .	

ПРИМІТКА. Решта лицарів, бувших на повстанні, загальною кількістю до 50 чоловік невідомо де загинули, тому списки їх, після перевірки, будуть поміщені в повній історії дивізії.

Документи, що свідчать про працю й високу боєздібність 3-ої Залізної дивізії.

1. Наказом Військам Дієвої армії У.Н.Р. ч. 125 4/VII—20 р. § 5 оголошується лист Командіра 12 піш. польськ. дивізії—

З сьогоднішнім днем переходить 3 дивізія під командування армії У.Н.Р.. Хоробра та дивізія, підлягаючи новому командуванню, спричинилася своїм героїським поведінням і ініціативою до многих для нас наслідків. Дозволю собі висловити мою щирю подяку за тяжку, але корисну співпрацю славному провідникові 3 Стрілецької дивізії п. Ген. Удовиченкові, як рівнож всім йому підлеглим старшинам і козакам, бажаючи їм і в майбутньому дальших побід..."

Я н у ш а й т и е, полковник, к-р 12 піш. польськ. дивізії.

2. Нак. Військ. Дієв. арм. У.Н.Р. ч. 164. 30/VIII—20 р. § 1. „Кінний полк 3 Залізної дивізії . . . відокремившись 28 серпня від своєї дивізії . . . вирушив у напрямку на Підгайці . . . напав на типові інституції, та смілим і відважним наступом наніе ворогові значні втрати... За таку хоробрість козаків та старшин... висловлюю Командірові полку, а також старшинам та козакам щирю подяку..."

Підписав Командарм Ген.-Пор. Омелянович-Павленко,

3. Нак. Військ. Дієв. арм. У.Н.Р. ч. 145. 12/VII—20 р. § 3. „Після впертого бою... зусілля ворога до форсування р. Стрипи... осталися даремними завдяки лицарській доблесті і відвазі славетних старшин і козаків... 3-ої Залізної дивізії, за що..."

§ 5. „Командірам... 3 арт. бригади полковникам... Чижевському... оголошую мою щирю подяку за виконання завдання по організації артилерії..."

Командарм Ген.-Пор. Омелянович-Павленко.

4. Наказ Віск. Дієв. арм. У.Н.Р. ч 163 § 1.
 „28 серпня в бійці в районі х. Вербки особливз відзначилась штаб-рота кінна сотня 8 бригади 3-ої Залізної дивізії... під смертельним рушничним та кулеметним вогнем ходила в контр-атаки... діяла до згуртованого ворожего резерву; не відлячилась на його вогонь... на полі залишилося 30 зарубаних большевиків... Сотня понесла втрати: 6 козаків забито, смертельно ранений пор. Хилюк, козаків ранено 20...

Від іменн Батьківщини висловлюю ширю подяку... слава живим, вічна пам'ять загибшим на полі честі!..”

Командарм

Ген.-Пор. Омелянович-Павленко.

Waldomiro Vorenskey

Eletrotécnico

Rua Emboaçava, 108

(Parque da Mooca) - S. Paulo

